

Bijlage bij het hoorcollege *Faust*

FAUST

EEN HOORCOLLEGE OVER
FAUST ALS MYTHE VAN DE
MODERNE MENS

door Michiel Hagdorn

Inhoudsopgave

[Over Michiel Hagdorn](#)

[Over Bob Kommer](#)

[H1. Van Genesis tot Faust. Mythen over verlangen en angst van de mens](#)

[H2. De historische Faust \(± 1466-1536\). Georgius Faustus von Helmstadt](#)

[H3. *Historia von D. Johann Fausten* \(1587\). Het eerste grote boek over Faust en zijn duivelspact](#)

[H4. De Faust-gestalte op de drempel naar de moderne tijd \(±1450-1600\). Het tijdsgewricht van grote veranderingen](#)

[H5. Christopher Marlowe, *The Tragical History of the Life and Death of Doctor Faustus* \(1592-1593\). Het eerste literaire meesterwerk](#)

[H6. Faust in de Nederlanden. Verspreiding en popularisering van Faust](#)

[H7. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust. Eine Tragödie* \(1808 - 1832\). De meest invloedrijke Fausttragedie](#)

[H8. Iwan Toergenjew, *Faust* \(1856\). Een burgerlijk-psychologische novelle](#)

[H9. Het 'faustische' \(±1800-1945\). Faust in de Duits-nationalistische ideologie](#)

[H10. Michail Boelgakow, *De meester en Margarita* \(1928-1940\). Een satire op de stalinistische Sovjet-Unie](#)

[H11. Thomas Mann, *Doktor Faustus* \(1947\). Een monumentale roman over \(nazi-\)Duitsland en de dubbelzinnige Faust](#)

[H12. Pascal Dusapin, *Faustus. The Last Night* \(2006\). Een radicale opera: Faust en het niets](#)

[H13 Tom Lanoye, *Oustfaust* \(2022\). Een drama over Faust en de ondergang van de mensheid](#)

[Bibliografie](#)

[Aanbevolen secundaire literatuur](#)

[Colofon](#)

Michiel Hagdorn

Drs. Michiel Hagdorn is literatuurwetenschapper, gespecialiseerd in Duitse en Duitstalige literatuur, muziek en (cultuur-)geschiedenis. Hij doceert aan meerdere instellingen over met name 'Klassiker' (o.a. Johann Wolfgang von Goethe, de 'Romantiker', Heinrich Heine, Richard Wagner, Thomas Mann, Franz Kafka, Günter Grass). Daarbij beschouwt hij hun werken altijd in de intellectuele en historische context en behandelt hij zowel achtergronden als literair-technische aspecten. Daarnaast organiseert hij culturele reizen naar Duitse steden (o.a. Berlijn, München, Weimar, Lübeck). Zijn website: www.michielhagdorn.nl.

Opgenomen i.s.m. Bob Kommer Studio's

Bob Kommer Studio's, opgericht in 1952, is één van de oudste geluidsstudio's van Nederland. Naast het verzorgen van geluid voor diverse natuur- en animatiefilms, doet Bob Kommer Studio's al meer dan 20 jaar het 6-kanaals surround geluid van Omniversum en andere IMAX-theaters in Europa. De studio wordt ook gebruikt voor o.a. het inspreken van luisterboeken en het opnemen van hoorcolleges.

Kijk voor meer informatie op www.bobkommer.com

Synopsis van het hoorcollege *Faust*

H1. Van Genesis tot Faust

Mythen over menselijke verlangens en angsten zijn zo oud als de mens zelf: steeds verder is hij voortgeschreden in zijn ontwikkeling, maar altijd ging dat gepaard met vrees voor een gruwelijke afstraffing. Hierdoor ontstonden mythische verhalen, zoals over de zondeval en Prometheus, en groeide in de 16e eeuw de Faust-legende uit tot mythe van de moderne mens. Faust als een geleerde, die bovenmenselijke kennis en ervaringen wil opdoen, daarvoor een pact met de duivel sluit en tenslotte naar de hel gaat: als zodanig vormt hij dé belichaming van de moderne cultuur en mens, waarvoor individuele en wetenschappelijk expansie allesoverheersend zijn. Kortom: Faust is de mythe van de moderne mens.

H2. De historische Faust (± 1466-1536)

De mythe heeft een historische oorsprong: rond 1500 leefde een zekere Georgius Faustus von Helmstadt, die als magiër, astroloog, alchemist en wondergenezer zijn diensten aanbood aan vorstenhoven, maar ook op jaarmarkten en in kroegen. Door sommigen werd hij gerespecteerd, maar bij de meeste mensen had hij een bedenkelijke reputatie van charlatanerie en zedeloosheid. Na zijn dood begonnen er verhalen de ronde te doen dat hij een pact met de duivel had gesloten en daarvoor naar de hel was gegaan.

H3. *Historia von D. Johann Fausten* (1587)

De 'Historia von D. Johann Fausten', de eerste grote schriftelijke vertelling over Faust, verschijnt aan het eind van de 16^e eeuw, wanneer de Reformatie al vaste grond onder de voeten heeft gekregen. Dit boek, dat een bestseller wordt, beschouwt Faust zuiver vanuit luthers perspectief en vermaant de lezer, zich in acht te nemen voor "hoogmoed" en "buitensporige intelligentie", de eigenschappen van Faust die hem hebben gepredisponerd voor zijn duivelspact, zijn zondige leven en gruwelijke hellevaart.

H4. De Faust-gestalte op de drempel naar de moderne tijd (±1450-1600)

Waarom spreekt de Faust-gestalte in de 16^e eeuw zozeer tot de angstige verbeelding? Dit hangt samen met fundamentele omwentelingen in dit tijdsgewricht. Vanaf halverwege de 15^e eeuw is Europa aan het veranderen: vanuit het middeleeuws-collectieve wereldbeeld onder onbetwist gezag van de kerk van Rome ontwikkelt zich een renaissancistische levensvisie, met religieuze en wetenschappelijke kritiek en een nieuw bewustzijn van de mens als individu. Tegelijk komen sociale en economische spanningen tot uitbarsting, gegroeid sinds het begin van de Kleine IJstijd. Decennia van ontredde en oorlogen zorgen voor een maatschappelijk klimaat vol argwaan jegens wetenschappers, representanten van de moderne tijd: een klimaat waarin bijgeloof aan duivels (en heksen) kan gedijen.

H5. Christopher Marlowe, *The Tragical History of the Life and Death of Doctor Faustus* (1592-1593)

Nadat de Duitse *Historia von D. Johann Fausten* ook in het Engels is vertaald, neemt Christopher Marlowe, sterauteur in de Londense toneelwereld, de verhaalstof op en scheidt het eerste literaire meesterwerk over Faust. In zijn Faust-tragedie wordt veel van de *Historia* overgenomen, maar omgezet in toneeldrama en aangevuld met komische extra's als tegenwicht. Bovendien maakt Marlowe van Faust een psychologisch interessant, tragisch karakter: aanvankelijk kritisch-rationeel en trots, maar – naarmate zijn levenseinde nadert – afglijdend naar angst en tenslotte diepe wanhoop over zijn onontkoombare gang naar de hel.

Citaat uit het vijfde bedrijf – Faustus' laatste uur, slot

[Exeunt SCHOLARS--The clock strikes eleven.]
FAUSTUS - Ah, Faustus,
Now hast thou but one bare hour to live,
And then thou must be damn'd perpetually!
Stand still, you ever-moving spheres of heaven,
That time may cease, and midnight never come;
Fair Nature's eye, rise, rise again, and make
Perpetual day; or let this hour be but
A year, a month, a week, a natural day,
That Faustus may repent and save his soul!
O lente, lente currite, noctis equi!
The stars move still, time runs, the clock will strike,
The devil will come, and Faustus must be damn'd.
O, I'll leap up to heaven!--Who pulls me down?--
See, where Christ's blood streams in the firmament!
One drop of blood will save me: O, my Christ!--
Rend not my heart for naming of my Christ!
Yet will I call on him: O, spare me, Lucifer!--
Where is it now? 'tis gone: and see, a threatening arm,
an angry brow!
Mountains and hills, come, come, and fall on me,
And hide me from the heavy wrath of heaven!
No?
Then will I headlong run into the earth:
Gape, earth! O, no, it will not harbour me!
You stars that reign'd at my nativity,
Whose influence hath allotted death and hell,
Now draw up Faustus, like a foggy mist,
Into the entrails of yon labouring clouds,
That, when you vomit forth into the air,
My limbs may issue from your smoky mouths,
But let my soul mount and ascend to heaven!
[The clock strikes the half-hour.]
Ah, half the hour is past! 'twill all be past anon.
O, if my soul must suffer for my sin,
Impose some end to my incessant pain;
Let Faustus live in hell a thousand years,
A hundred thousand, and at last be sav'd!
No end is limited to damned souls!
Why wert thou not a creature wanting soul?
Or why is this immortal that thou hast?
Ah, Pythagoras' metempsychosis, were that true,
This soul should fly from me, and I be chang'd
Into some brutish beast!
All beasts are happy, for, when they die,
Their souls are soon dissolv'd in elements;
But mine must live still to be plagu'd in hell.
Curs'd be the parents that engender'd me!
No, Faustus, curse thyself, curse Lucifer
That hath depriv'd thee of the joys of heaven.
[The clock strikes twelve.]
It strikes, it strikes! Now, body, turn to air,
Or Lucifer will bear thee quick to hell!
O soul, be chang'd into two small water-drops,
And fall into the ocean, ne'er be found!
[Enter DEVILS]
My God, my god, look not so fierce on me!

[GELEERDEN af – de klok slaat elf uur]
FAUSTUS – Ah, Faustus,
Nu heb je nog maar één enkel uur te leven,
En dan zul je voor eeuwig verdoemd zijn!
Sta stil, altijd-bewegende hemelsferen,
Opdat de tijd moge ophouden, en middernacht nooit
kome. Oog van de voortreffelijke natuur: kom, kom
opnieuw op en maak de dag altijddurend; of laat dit
uur een jaar zijn, een maand, een week, een gewone
dag, opdat Faustus berouw kan hebben en zijn ziel
redden!
O draaf langzaam, langzaam, paarden van de nacht!
De sterren bewegen nog steeds, de tijd loopt door, de
klok zal slaan, de duivel zal komen en Faustus moet
verdoemd zijn.
O, ik wil op naar de hemel! – Wie trekt mij naar
beneden? – Zie waar het bloed van Christus door het
firmament stroomt! Eén druppel bloed kan mij
redden: O, mijn Christus! – Ruk mij niet mijn hart uit
voor het aanroepen van mijn Heiland! En toch zal ik
hem aanroepen: Lucifer, spaar mij! – Waar is het nu?
Het is weg: en zie, een dreigende arm, een
gramstorige wenkbrauw!
Bergen en heuvels, kom, kom en val over mij heen, en
verberg mij voor de zware wraak van de hemel! Nee?
Dan zal ik me met mijn hoofd vooruit in de aarde
storten: aarde, open je! O nee, ze wil me niet
opnemen! Gij sterren, die heersten bij mijn geboorte,
waarvan de invloed dood en hel heeft gebracht, neem
Faustus nu op, als een nevelmist, in het binnenste van
jullie onheilswangere wolken, opdat, wanneer jullie
je ontladen in de lucht, mijn ledematen mogen
worden uitgespuwd uit jullie rokende muilen,- maar
laat mijn ziel zich verheffen en opgaan naar de hemel!
[de klok slaat het halve uur] Ah, het uur is al half
voorbij! Spoedig zal het helemaal voorbij zijn! O, als
mijn ziel moet lijden voor mijn zonde, stel dan een
einde vast voor mijn niet-aflatende pijn; Laat Faustus
duizend jaar in de hel leven, honderdduizend jaar, en
uiteindelijk worden gered!
Aan verdoemde zielen is geen eind gesteld!
Waarom was je niet een schepsel zonder ziel?
Of waarom is er dat onsterfelijke dat je hebt?
Ah, Pythagoras' zielsverhuizing, als dat waar was, Dan
zou mijn ziel van mij wegvliegen en zou ik worden
veranderd in het een of ander domme beest! Alle
beesten zijn gelukkig, want als ze sterven, worden hun
zielen meteen opgelost in elementen; Maar de mijne
moet blijven leven om in de hel te worden gekweld.
Vervloekt de ouders die mij hebben voortge-bracht!
Nee, Faustus, vervloek jezelf, vervloek Lucifer die jou
heeft beroofd van de hemelse vreugden. [de klok slaat
twaalf]
Hij slaat! Hij slaat! Nu, lichaam, los op in lucht,
Of Lucifer zal je snel naar de hel brengen!

<p>Adders and serpents, let me breathe a while! Ugly hell, gape not! come not, Lucifer! I'll burn my books! - - Ah, Mephistophilis! [Exeunt DEVILS with FAUSTUS]</p> <p>Enter CHORUS. Cut is the branch that might have grown full straight, And burned is Apollo's laurel-bough, That sometime grew within this learned man. Faustus is gone: regard his hellish fall, Whose fiendful fortune may exhort the wise, Only to wonder at unlawful things, Whose deepness doth entice such forward wits To practice more than heavenly power permits.</p>	<p>O ziel, verander jezelf in twee kleine water-druppels en val in de oceaan, om nimmer te worden gevonden! [DUIVELS komen binnen] Mijn God, mijn God, kijk niet zo streng naar mij! Adders en serpentes, laat me nog even ademen! Afgrijselijke hel, open je muil niet! Kom niet, Lucifer! / Ik zal mijn boeken verbranden! Ah, Mephistopheles! (DUIVELS af met FAUSTUS) KOOR op Afgesneden is de tak die had kunnen volgroeien, En verbrand is Apollo's lauwerkrans, Die ooit mogelijk was voor deze geleerde man. Faustus is weg: aanschouw zijn hellevaart. Zijn duivels lot moge de wijze mens aansporen Enkel met verwondering te kijken naar dingen, waarvan de diepte zulke vermetele geesten verleidt meer te doen dan hemelse macht toestaat.</p>
--	---

H6. Faust in de Nederlanden

De Faust-legende wordt volksbezit en raakt in allerlei varianten – in verhalen, maar ook in poppenkasten worden Faust en Mephisto vaste figuren – verspreid over de Duitse én omliggende landen – ook in de Nederlanden. Over Fausts vermeende aanwezigheid hier zijn vooral verhalen overgeleverd rondom de kastelen Batenburg en Waardenburg en in de stad Leeuwarden. Deze laten zien hoe de volkse, mondelinge legendevorming omtrent Faust leidt tot heel uiteenlopende resultaten; zo wordt Faust een figuur vol kwajongensstreken.

H7. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust. Eine Tragödie* (1808 - 1832)

Met zijn grootse tweedelige tragedie schiept Johann Wolfgang von Goethe het grootse en meest invloedrijke werk over Faust. Goethes kijk op Faust is verlicht-modern: van argwaan jegens geleerdheid en angst voor de duivel is geen sprake meer. Goethe maakt van Faust een uiterst gecompliceerd karakter vol twijfels en zwakheden, een toonbeeld van het menselijk tekort: hij richt met zijn daden – zoals zijn verleiding van het naïeve meisje Gretchen en zijn grootse plannen om een heel nieuw land te stichten – meer (dodelijke) schade aan dan hij goed doet. Toch vaart Faust uiteindelijk niet ter helle, maar wordt hij opgenomen in Gods genade; hij is immers, zoals engelen zingen, “altijd strevend zijn best blijven doen”. Deze levenslange worsteling verbeeldt Goethe in talrijke – tragische, wonderbaarlijke en ook zelfs komische – scènes en met een uiterst gevarieerde, virtuoze en meeslepende stijl.

H8. Iwan Toergenjew, *Faust* (1856)

In deze psychologisch-realistische novelle treedt Faust niet zelf op. Hij is vervangen door de welgestelde burger Pawel Aleksandrowitsj B., die zijn oude jeugdliefde Vera op latere leeftijd opnieuw ontmoet; zij is echter inmiddels met een ander getrouwd. Er ontwikkelt zich een liefde tussen beiden, waarin Goethes *Faust* een rol speelt en in het bijzonder de tragedie van Gretchen daarin; uiteindelijk zal ook Vera deze liefde, net als Gretchen, niet overleven. Aldus verplaatst de novelle Fausts zondige overmoed naar het 19^e-eeuwse burgerlijke milieu en waardenpatroon: Faust als een burgerlijk heer die meer verlangt dan is toegestaan, met noodlottige afloop.

H9. Het 'faustische' (±1800-1945)

In het Duitse nationalisme van de 19e en 20e eeuw wordt Faust (vooral zoals Goethe hem heeft verbeeld) een identificatiefiguur. Talrijke schrijvers en publicisten gaan hem beschouwen als de belichaming van de Duitse ziel: rusteloos zoekend, steeds verder reikend en mét zijn grenzen overschrijdende daden toch gerechtvaardigd. Zo wordt hij tijdens het keizerlijke Duitsland vanaf 1871 aangeprezen om zijn “menselijk titanisme” en wordt hij uiteindelijk zelfs, tijdens de nazi-dictatuur,

gestileerd tot een profeet van de Führer die “het grootse werk voltooi(t)”. Oswald Spengler introduceert in *Der Untergang des Abendlandes* de zelfbewuste “faustische Kultur” en voorspelt haar ondergang.

H10. Michail Boelgakow, *De meester en Margarita* (1928-1940)

Michail Boelgakow schreef zijn roman tijdens Stalins dictatuur over de Sovjet-Unie; ‘De meester en Margarita’ werd een groteske satire daarop en tevens een analyse van de menselijke schade die een dictatuur aanricht. Faust treedt zelf niet op, maar wel een arme schrijver (‘de meester’), zijn geliefde Margarita en de duivel Voland. Daarbij wisselen drie samenhangende verhaallijnen elkaar af: Volands gewelddadige ‘strafexpeditie’ in Moskou, gebeurtenissen rond ‘de meester’ en Margarita en tenslotte een hervertelling van het Bijbelse verhaal over Jezus en Pontius Pilatus. ‘De meester en Margarita’ eindigt met de triomf van de menselijkheid over de dictatuur, waarvoor echter wel de hulp van de duivel noodzakelijk is; Fausts duivelspact als tegengif tegen het kwaad.

H11. Thomas Mann, *Doktor Faustus* (1947)

Geschreven tijdens de Tweede Wereldoorlog, behandelt de monumentale roman ‘Doktor Faustus’ de vraag, hoe Duitsland is afgegleden tot het nationaalsocialisme. Verteld wordt over de Duitse componist Adrian Leverkühn, een Faust-gestalte die geniale muziek wil scheppen; daartoe laat hij zich willens en wetens besmetten met syfilis, vanwege de verhoogde hersenactiviteit die deze ziekte tijdelijk veroorzaakt. Een duivelspact: tegelijk wordt Leverkühn langzaam waanzinnig en bereid tot steeds grotere, zelfs misdadige offers voor zijn muziek. Achter Leverkühns persoon en levensloop worden meerdere aspecten geschilderd van Duitsland, maar ook van de moderne Europese cultuur; achter alles doemen niet alleen contouren op van de Reformatie, Martin Luther en Friedrich Nietzsche, maar ook van de dodecafonie, de radicale vernieuwing in de 20^e-eeuwse muziek.

H12. Pascal Dusapin, *Faustus. The Last Night* (2006)

Het dramatische Faust-verhaal is getoonzet tot meerdere opera’s, waarvan vooral die van Hector Berlioz (1846) en Charles Gounod (1859) nog altijd populair zijn. In *The Last Night* ontbreekt ieder drama: deze opera toont alleen Fausts laatste nacht, zonder enige handeling maar beheerst door onbeantwoorde vragen. Faust, vergezeld door Mephistopheles en een engel, later ook door de half-symbolische gestalten Togod en Sly, wordt geconfronteerd met de radicale ontkenning van alle begrip en zingeving van het leven. Als Faustus tenslotte sterft, komt zelfs de twijfel op, of er überhaupt iets bestaat: “There is nothing!” zijn de slotwoorden van de opera. Intussen roept de muziek alle emoties op die Faustus doorloopt: van zijn heftige worsteling en wanhoop tot de ijle en serene berusting in zijn ondoorgroendelijke lot.

Het gebruikte fragment komt van de in 2007 uitgebrachte DVD *Faustus, The last night*, Pascal Dusapin, uitgevoerd door het orchestre de l’opéra de Lyon, onder leiding van dirigent Jonathan Stockhammer.

H13. Tom Lanoye, *Oustfaust* (2022)

Voor zijn Faust-versie gaat Tom Lanoye uit van Goethes ‘Faust’, maar werkt dat om tot een drama met zeer eigentijdse elementen: Faust werkt aan een coronavaccin, zijn assistent produceert synthetische drugs; de ‘duivel’ Mafisto is een louche nachtclubeigenaar; het jonge moslimmeisje Greta, Fausts ‘Gretchen’, ontpopt zich als uiterst zelfbewust en *streetwise*, haar broer Valentino als een moslimterrorist. In dit helse en dubbelzinnige universum neemt tenslotte de homunculus, een door Faust en zijn assistent ontwikkelde verbeterde versie van de mens, alles over: de mensheid gaat aan zijn eigen schepping ten onder.

Bibliografie

- *Historia von D. Johann Fausten* (1587)
- Christopher Marlowe, *The Tragical History of the Life and Death of Doctor Faustus* (1594) – Ned. *Doctor Faustus* 2011 (vert. Manja Topper)
- Theun de Vries, *Friesche sagen* (1925 – hierin ‘Faustus te Leeuwarden’)

- Johann Wolfgang von Goethe, *Faust. Der Tragödie erster Teil* (1808), *Der Tragödie erster Teil* (1832) – Ned. *Faust* (2008, vert. Ard Posthuma)
- Iwan Toergenjew, *Faust* (1856 – Ned. *Faust in: Faust en andere verhalen* (1984, vert. Marja Wiebes en Yolanda Bloemen)
- Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* (1918, 1922) - Ned. *De ondergang van het Avondland* (2017, vert. Mark Wildschut)
- Michail Boelgakov, *De meester en Margarita* (1928-1940) – Ned. in: *Romans en verhalen* (2014, vert. Marko Fondse en Aai Prins)
- Thomas Mann, *Doktor Faustus. Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn erzählt von einem freunde* (1947) – Ned. *Doctor Faustus* (1985, vert. Thomas Graftdijk)
- Pascal Dusapin, *Faustus. The Last Night* (2007 – op DVD uitgebracht door Naïve)
- Tom Lanoye, *Oustfaust* (2022)

Aanbevolen secundaire literatuur

Over de historische Faust

- Pieter Steinz, *De duivelskunstenaar. De reis van doctor Faust door 500 jaar cultuurgeschiedenis* (Amsterdam/Rotterdam 2010)
- Frank Baron, *Faustus. Geschichte, Sage, Dichtung* (München 1982)
- Frank Baron, *Der Mythos des faustischen Teufelspakts. Geschichte, Legende, Literatur* (Berlin/Boston 2019)

Over legendevorming

- Peter Boerner en Sidney Johnson (Hg.) *Faust through Four Centuries. Retrospect and Analysis* (Tübingen 1989)

Over Faust in de Nederlanden

- Feico Hoekstra en Robbie Dell’Aira, *Faustius: een geschiedenis van Faust in Nederland* (2002)

Over Christopher Marlowe

- Tom Rutter (ed.), *The Cambridge Introduction to Christopher Marlowe* (Cambridge 2012)
- Sara Munson Deats en Robert A. Logan (ed.), *Placing the Plays of Christopher Marlowe. Fresh Cultural Contexts* (Hampshire-Burlington 2008)

Over Goethe

- Jochen Schmidt, *Goethes Faust. Erster und zweiter Teil. Grundlagen – Werk – Wirkung* (München 2018)

Over Toergenjev

- Emmanuel Wagemans, *Geschiedenis van de Russische literatuur* (Amsterdam/Antwerpen 1993, 2003)

Over Het faustische

- Karl Mandelkow (Hg.), *Goethe im Urteil seiner Kritiker* (München 1977)
- Hans Schwerte, *Faust und das faustische* (Stuttgart 1962)

Over Boelgakow

- www.masterandmargarita.eu

Over Thomas Mann

- Hermann Kurzke, *Thomas Mann: Epoche – Werk – Wirkung* (München 1997, 2010)
- Helmut Koopman, *Thomas-Mann-Handbuch* (Stuttgart 1990, 2001)

Over Pascal Dusapin

- Thomas Meyer (red.), *Pascal Dusapin: Eine Musik im Werden* (Mainz 2017)

Over Tom Lanoye

- Jos Joosten, *Tom Lanoye: de ontoereikendheid van het abstracte* (Nijmegen-Antwerpen 1996)

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname Bob Kommer (Den Haag, zomer 2022)
Stem Inleiding F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro Cok Verweij
Mastering Frits de Bruijn
Vormgeving Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2023 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 244 5
NUR 617, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.